

Prof. dr MILINKO ŠĆEPANOVIĆ

ZNAČAJ POLJOPRIVREDE U PRIVREDNOM RAZVOJU

1. Poljoprivreda ne samo što je najstarija već i dan danas pretežna delatnost stanovnika, gledano globalno u celom svetu. Hiljadama godina ona je bila glavni proizvodni proces kojim su se bavili ljudi, a tek od pre dva veka ona u dobrom delu sveta gubi svoj primat ustupajući mesto industriji, trgovini, bankarstvu, turizmu i drugim delatnostima. Međutim, još i danas više od polovine čovečanstva bavi se ovom privrednom delatnošću. Potencijali poljoprivrede su znatno veći u odnosu na druga prirodna bogatstva u većem delu sveta, bez obzira što su u mnogim zemljama industrija i druge tercijarne delatnosti već izbile u prvi plan bogatstva zemlje.

U našem slučaju ekonomska vrednost potencijala naše poljoprivrede veća je od svih drugih privrednih bogatstava sa kojima raspolaže naše društvo. Prednost poljoprivrede u odnosu na druga prirodna bogatstva je i u tome što ona predstavlja večiti resurs koji se neprekidno obnavlja, ako ga ljudi svojim neodgovornim radom ne upropaste. Taj resurs je utoliko veći što za svoje obnavljanje koristi i druge obnovljive izdašne prirodne resurse — sunce, vodu, a brži mu je i kraći ciklus obnavljanja, recimo u odnosu na obnavljanje šuma, kao značajnog resursa bez koga ne bi mogao opstati uopšte život na zemlji.

Kao što je poznato, poljoprivreda stare Jugoslavije bila je dominantna privredna delatnost našeg stanovništva. Sve ostale privredne delatnosti znatno su zavisile od prosperiteta ili opadanja poljoprivredne delatnosti. Ako su bile rodne godine, ako je bio obezbeđen plasman na domaćem ili stranom tržištu poljoprivrednih proizvoda, to je imalo znatnog uticaja na prosperitet ostalih proizvodnih delatnosti, i obrnuto loša poljoprivredna proizvodnja uticala

je na stagnaciju, pa i na opadanje čitave privredne aktivnosti u sekundarnom i tercijarnom sektoru privređivanja.

Posleratni, dosadašnji privredni razvoj naše zemlje odvijao se u znaku potiskivanja poljoprivrede i davanja prioriteta industriji i drugim delatnostima. Tako je tokom ovog perioda došlo do velikih strukturalnih promena koje su nepovratno potisnule dominantan položaj poljoprivrede i Jugoslavija je od agrarne postala industrijski razvijena zemlja.

No, svi su izgledi da se u tome pretjeralo, te da se davanjem apsolutnog prvenstva industrijalizaciji toliko zapostavila poljoprivreda da je ona sada postala neuralgična tačka našeg daljeg razvitka. Poslednjih godina naša privreda i društvo zapali su u veliku ekonomsku i društvenu krizu, a dobrim delom uzroke svega toga što se sada dešava kod nas treba tražiti u totalnom zaostajanju naše poljoprivrede i njenim proizvodnim mogućnostima da zadovolje sadašnji trenutak privrednog i društvenog razvoja. Konkretno naša poljoprivreda je već godinama, ako ne već skoro dve decenije, zapala u takvu stagnaciju da ne samo što ne podmiruje naše potrebe, već smo nekurentni sa našim proizvodima koji su direktno ili indirektno zavisni od poljoprivrede. Već se odavno govori o potrebi korenite reforme naše agrarne politike, koja bi rešila već nagomilane probleme našeg sela i poljoprivrede uopšte. Sada se, i pored velikih uspeha u našoj poljoprivredi, opet nalazimo u tako velikom raskoraku u odnosu na razvijeni deo sveta u kome je poljoprivreda daleko ispred nas, možda je to zaostajanje danas veće nego što je bilo one daleke 1945. godine, kada je naša poljoprivreda bila na tradicionalnom nivou razvoja u kada se ovom delatnošću bavilo 80% našeg stanovništva, a sada oko 20%. Konkretnije rečeno, i kada smo bili na vrhuncu svog ekonomskog i društvenog uspona, pre jedne decenije, kada smo mislili da je naš uspon i skladan prosperitet sledećih decenija obezbeđen, naša je poljoprivreda već bila zašla u kriznu fazu. Tada se, otprilike kada smo inicirali veliku ekonomsku i društvenu reformu 1965. godine, a koja kao što je poznato nije uspela, očekivalo da poljoprivreda otpočne da inicira i ubrzava i svoj i ostali proces privrednog rasta, jer je ubrzana industrijalizacija već počela da pokazuje svoj „zamor“, da gubi ritam.

Ne može se reći da nije bilo pokušaja sagledavanja problema disproporcije razvitka industrije i drugih delatnosti i zaostajanja poljoprivrede kao našeg veoma važnog resursa. Osnovne intencije, velike, neuspele reforme iz 1965. godine bile su na tom planu ozbiljni pokušaj da se ubrza razvitak i izbegne zaostajanje poljoprivrede, kao i kasniji drugi teoretski i praktični pokušaji sagledavanja ovog problema. Ali, sve u svemu, mi poslednju deceniju, i to evidentno, zaostajemo u rešavanju ovog stanja. Sada se u mnogim raspravama o uzrocima i mogućnostima izlaska iz krize postavlja pitanje — šta se to dešava da tu notornu istinu teorijski i praktično spoznatu ne ispravljamo, šta nam to smeta da našu agrarnu

politiku već jednom ne usmerimo ka rešavanju vitalnih problema našeg celokupnog razvoja agrara?

Verovatno da razlog ovome treba tražiti pre svega u našim ideološkim zabrudama kojima se u praksi razvoja poljoprivrede teško odupiremo. Istina, odavno, smo na našu sreću, raskrstili sa dogmatizmom i stereotipnim shvatanjem razvoja socijalizma, ali kao da smo ipak još uvek ostale verni dogmi industrijalizacije. Možda nekada i ranije u drugo vreme opravdanoj, ali sada potpuno prevaziđenoj. Naime, te su zablude što se tiče poljoprivrede stalno prisutne od rata pa do danas. Menjala se samo teorijska forma i verbalni prilaz ovom problemu, a u suštini se stalo kod teze da treba što pre podružviti i poljoprivredu i prevazići privatno svojinski odnos u njoj. U ovom pogledu nikako da izbacimo iz svojih glava klasično gledanje marksizma iz druge polovine 19. i prve polovine 20. veka, na agrarno i seljačko pitanje.

Naime, bez veće kritičnosti, možda je tada to bilo i opravdano i možda se politički drugačije nije moglo uraditi, odmah smo posle revolucije u godinama 1949. i 1950. godine pokušali kolektivizirati našu poljoprivredu, uglavnom po sovjetskom uzoru. U tom pogledu doživeli smo prilični ekonomski i društveni fijasko i sreća je naša bila što smo taj Sizifov posao već 1952. godine napustili. Istina, ostavilo je to vidne posledice ne samo ekonomske već i političke po našeg seljaka i društvo u celini. Razočarani su i oni koji su oduševljeno prihvatili pokret kolektivizacije, tj. sitno i srednje seljaštvo vezano za ovu ideju još iz revolucije. Oni su i ekonomski skoro uništeni. Razočarani su i oni koji nisu bili za kolektivizaciju, jer ni oni u ekonomskom pogledu nisu bolje prošli od srednjih i sitnih slojeva na selu. Što je bilo još gore, društvo se posle toga, od 1952—1957. godine odreklo uticaja i pomaganja razvoju poljoprivrede. Nastao je jedan vakuum, gde nije bilo skoro nikakve agrarne politike, gde je društvo bilo okrenuto industriji i drugim delatnostima. Tada su i nastupile one velike „seobe“ sa sela koje ni do danas nisu zaustavljene iako je selo spalilo na 20% stanovnika koji se bave isključivo poljoprivredom, kao zanimanjem.

Zatim, sledi još jedan pokušaj aktivnog uplitanja društva u razvoj poljoprivrede kada smo se 1957. godine orijentisali na kooperaciju kao glavnom, reklo bi se jedinom, faktorom socijalističkog preobražaja i unapređenja poljoprivrede. I kod ove orijentacije, kao i kod ranije, platili smo danak zabludi da je izgradnja socijalističkih odnosa na selu prioritetan zadatak i da sve proizvodne forme treba tom cilju prilagoditi, a da će povećanje proizvodnje samo po sebi doći. Istine radi ovaj period, iako nije dugo trajao, dao je i nekih rezultata u pogledu razvoja proizvodnje u poljoprivredi, ali to se desilo uglavnom zbog velikih društvenih ulaganja u ovu oblast, koja su u pojedinim godinama dostizala i do 20% ukupnih ulaganja u jugoslovensku privredu.

Kooperacija kao glavni faktor i naša osnovna orijentacija na prevazilaženju privatno svojinskih odnosa u poljoprivredi i socija-

lističke rekonstrukcije sela, nije dugo ostala kao naša društvena orijentacija. Naime, još 1965. godine, kada je inicirana privredna i društvena reforma, odjedanput je preovladalo mišljenje, još jedna zabluda, da razvoj na selu ne treba kontrolisati i da ga treba prepustiti dejstvu „zakona tržišta“, a da kombinati i društvena gazdinstva treba da budu jedini nosioci preobražaja poljoprivrede.

Tada je napuštena doktrina kooperacije, iako je u nju kao i u doktrinu kolektivizacije, uloženo mnogo materijalnog i moralnog kapitala. Ostavljeno je opet da se selo snalazi samo, ali nekontrolisana tržišna stihija ubrzo je izmenila i ono malo socijalizma na selu koje je kooperacijom izgrađeno.

Ovaj period se napušta opet brzo sa amandmanima iz 1971. godine, i novim Ustavom iz 1974. godine. Tada se definiše novi odnos društva prema poljoprivredi. Naime, orijentišemo se na princip udruživanja rada i sredstava kao glavnom faktoru preobražaja poljoprivrede. Od ovakvog rešenja već se čitavu deceniju očekuje, i na njemu insistira da to bude rešavajući vid podruštvljavanja rada i sredstava u poljoprivredi, ali praksa stalno to demantuje jer udruživanje rada i sredstava na principima ustavnih rešenja ide vrlo sporo i traljavo.

Ove tri, pa se sada može reći i četiri, naše zablude u pogledu rekonstrukcije naše poljoprivrede upućuju nas da preispitamo našu teoriju i praksu i da na „nov“ način sagledamo odnos prema poljoprivredi i selu uopšte. Kao da smo zapali u sopstveni dogmatizam insistirajući, ne samo kod slučaja poljoprivrede, na sopstvenim konstrukcijama koje praksa i život uporno odbijaju. Vreme druge polovine 20. veka, praksa i život upozoravaju nas da se moramo navikavati na novi tip socijalizma koji je u mnogo čemu drugačiji od onog kako smo ga nekada zamišljali, i od onog što je ostvarivano u pojedinim zemljama. Danas je takav pristup u novom vremenu nužan i zbog postojećeg rivalstva dveju super sila — jedne kapitalističke, a druge socijalističke — i njihovih već okoštalih sistema, a koje ujedno žele da na ovaj ili onaj način nametnu svoje poglede na svet i sistem što u krajnjoj liniji znači objektivnu kočnicu daljeg društvenog progressa, a time i socijalizma kao društvenog sistema. Međutim, još u svetu postoji, na sreću, prostor koje te super sile nisu zauzele, te nisu taj deo sveta potčinile sebi i svojoj ideologiji, dogmi i doktrini.

Današnji razvoj društva u doba tzv. treće tehničke revolucije, traži da shvatimo da se dolazeći socijalizam nije razvijao, niti će se razvijati uvek uzlazno bez krize, lutanja i zabluda. To novo društvo se bori protiv starih protivurečnosti i otpora, ali isto tako ono ujedno stvara i sopstvene protivurečnosti. Naime, moramo shvatiti da nam danas nisu strani ni fenomeni za koje se nekad mislilo da su svojstveni samo kapitalizmu — inflacija, nezaposlenost, pohlepa pojedinaca i grupa, povampirenje shvatanja o novoj društvenoj nejednakosti kao faktoru razvoja društva, kliseje novog rasizma, tež-

nje ka etnički i nacionalno čistim krajevima, napetostima i konfliktnim stanjima u društvu, itd.

Ovo je teže shvatljivo onima koji još pamte i koji su se borili u „ono herojsko vreme“ prvobitnog socijalizma kada se mislilo da će sve probleme rešiti svemoguća država, i kada se za nju (državu) jurišalo bez obzira na žrtve i ekonomsku racionalnost. Danas je takva svest istina na osnovu prakse izumrla. Više je nema. Oživotvoruje se svest koja je bez malo oličenje „materijalizma“ svega i svačega. Malo je ostalo od nekadašnjeg socijalizma, koji je premošćavao reke, u trku gradio fabrike i nove gradove. Nekada se nije mnogo cenio kvalitet proizvoda, a danas se sa takvim i tim kvalitetom ne može proći na tržištu roba. Danas je kalkulacija sve, nekada je sve gubitke i slabosti prikivala država, glavno je bilo da se grade novi socijalistički odnosi. Sada sve ide preko novca, pa nije ni čudo što se nešto i u psihi ljudi promenilo. Sve promene izviru iz složenosti današnjeg života, ali tome nije kriv socijalizam, novo društvo koje se rađa, ne samo našom voljom već često nezavisno od naše volje, definisano drugim zakonima u kojima se život objektivno odvija i ne može van toga ako hoće da bude život. Ukoliko naše saobražavanje ide ovome brže utoliko će se i brže graditi novo društvo koje nameće praksa, život, nova tehnologija i nove proizvodne snage. To novo društvo neće biti slično onom socijalizmu kakav je u teoriji zamišljen, jer će mnogo prvobitnih predstava o njemu morati da otpadne. Zar se to u istoriji nije desilo i sa svim dosadašnjim društvima, pa zašto to ne bi bilo slučaj i sa socijalizmom? Svako vidi da dolazi era rada i era znanja i nauke, era smišljena, oblikovana prema stvarnosti i od stvarnosti. Jedino tako ćemo primeniti Marksov metod dijalektike, jer on nikada nije davao recepte budućeg društva, govorio je i naučno dokazivao da ono mora doći, a da će ga oblikovati buduće generacije i praktično i teorijski. Ovo nikako ne znači odustajanje od svesne akcije, od uticaja teorije na oblikovanje prakse, ali jednom treba shvatiti da je to sekundarni povratni uticaj na život i njegovo oblikovanje.

U vezi sa prednjim postavlja se pitanje sadržaja i primenjivosti rezultata ekonomskih, socioloških, filozofskih i drugih nauka. Na primer: da li su ekonomski procesi koji se primenjuju na Zapadu ili Istoku svuda i uopšte primenjivi? Ili, da li su ta iskustva značajna isključivo za razvijene zemlje sveta? Da li je moguće upravljati privredom na isti način tako efikasno u SSSR-u, Poljskoj, Indiji, Jugoslaviji itd? Ako nije onda se moramo pomiriti sa činjenicom da postoje različiti tipovi privrede. Tako se uporedna ekonomija smatra posebnim delom ekonomije koja nastoji da klasifikuje mnoštvo nacionalnih privreda u nekoliko manjih grupa.

Praksa govori da mnoge zemlje imaju problema sa povećanjem poljoprivredne proizvodnje, te je onda i jasno što je upravljanje ovom privrednom delatnošću veoma teško. Izgleda da je samo nekoliko zemalja u svetu upućeno u veštinu upravljanja ovom privrednom granom, ali one nisu u stanju da tu veštinu prenesu dru-

gima. Tih nekoliko zemalja iz godine u godinu povećavaju poljoprivrednu proizvodnju, smanjuju radnu snagu u poljoprivredi, čak smanjuju zemljište koje je u obradi.

U čemu je onda ključ te prakse? U čemu mnoge zemlje greše, a reklo bi se socijalističke pre svega? Iskustvo govori da transformacija poljoprivrede u modernu, visoko produktivnu najviše zavisi od investicija u poljoprivredi. Ali, da li je sve i u investicijama? Izgleda da nije, već je i u tome kako odrediti oblike i način gde bi te investicije bile unosne, i šta je to što navodi i zainteresira ljude da investiraju u poljoprivredu. Samo takav pristup će imati uspeha ako tretira poljoprivredu kao izvor ekonomskog rasta. Poljoprivredni proizvođač koji zna da iskoristi ono što nauka govori o tlu, biljkama, životinjama, mašinama može proizvoditi obilje hrane, čak i na nedovoljno plodnoj zemlji. On ne radi ni približno tako teško i dugo kao čovek koji ne koristi rezultate nauke. Znanje koje omogućava preobražaj poljoprivrede ima oblik kapitala. Država koja počiva na zaostaloj poljoprivredi neminovno je siromašna a pošto je tako siromašna ona troši veliki deo dohotka na hranu. Ali kada država razvije poljoprivredni sektor, kao na primer: Danska, Izrael, Japan, SAD, Meksiko, onda se proizvodi obilje hrane, dohodak raste i manji deo dohotka troši se na hranu.

Međutim, savremena ekonomska teorija, pa i naša, koja studira i obrađuje probleme ekonomskog rasta savremenog društva, skoro da je ostavila po strani poljoprivredu. Koncentrisala se na industriju, uprkos činjenici da je poljoprivreda za mnoge zemlje, pa i našu, strateško pitanje. Mnoge zemlje, pa i naša, koje sprovode industrijalizaciju, ovo čine bez preduzimanja uporednih mera za neko efikasnije i brže povećanje poljoprivredne proizvodnje. Teško je naći državu koja uporedo razvija poljoprivredu sa ostalim delatnostima, pre svega sa industrijom, te otuda i u teoriji, a i u praksi još manje, poljoprivrede kao sektora stvarnog izvora ekonomskog rasta nema.

Moramo se podsetiti kako je naša ekonomska i politička teorija u našem ekonomskom razvoju, u poslednje tri decenije, stalno naglašavala da će razvoj poljoprivrede, maltene sam po sebi doći, da je razvitak industrije ono što nas vodi u socijalizam, da treba investirati i u duple, pa i više, kapacitete industrije, da će to biti ta snaga koja će rešiti nastale teškoće i disproporcije, da će to stvoriti nove produktivne odnose, a da će se time rešiti problemi proizvodnje u svim delatnostima pa i poljoprivredi. Ako se i govorilo o poljoprivredi onda je to bilo opšte teorijski, prevashodno na rešavanju i stvaranju novih produkcionih odnosa, a praktična pitanja tretiranja ove grane kao izvora ekonomskog rasta bila su zapostavljena.

Sada, poslednjih pet godina, kada nam je kriza uzdrmla sva temeljna opredeljenja, uviđa se da su mnoge stvari i u teoriji i u praksi neodržive, ali još nema snage da se nešto izmeni u korist poljoprivrede kao grane koja pridonosi privrednom rastu zemlje.

Teorija i praksa je dokazala da ne postoje nikakvi važni razlozi koji bi nam potvrđivali da poljoprivredni sektor ne može znatno doprineti ekonomskom rastu. Istina je samo da to ne može učiniti zaostala poljoprivreda koja koristi tradicionalne proizvodne faktore, tako da ne postoji uopšte sumnja da je poljoprivreda moćno oruđe rasta. Međutim, da bi ona postala takvo oružje nužno je investirati u nju i naći najefikasniji oblik i način da se to u praksi i sprovede. Stimulansi za poljoprivrednu proizvodnju, kao i stimulatивно nagrađivanje seljaka za njegov uloženi rad, od velike su važnosti za uspješno investiranje u ovoj oblasti. Ukoliko postoje mogućnosti investicija, a one se moraju naći, i efikasno stimulirani seljaci će pesak pretvoriti u zlato (primer Izraelske poljoprivrede).

Zbog čega onda postoji nedovoljno razumevanje, pa i sumnja, u ekonomsku mogućnost poljoprivrede da doprinese ekonomskom rastu zemlje? Razloga ima puno, ali možemo izdvojiti dva, i to: stupanj ekonomskog znanja, kao i konfuzija, prouzrokovana raširenim pogrešnim doktrinama o poljoprivrednom sektoru. U pogledu ekonomskog znanja agro-ekonomisti se ograničavaju na razmatranje problema obrade zemlje i istražuju sve probleme sa kojima se suočavaju seljaci, ali ne i ekonomiku rasta poljoprivrede. Takođe, ekonomisti koji se bave problemom rasta dali su obilje makromodela koji su, sa malim izuzecima, ni od kakvog značaja za praksu. Isto tako i ekonomisti koji se bave problemima rasta, i opštom teorijom, obratili su svu pažnju na kapital i rad kao osnovne varijabile sa kojima objašnjavaju sve probleme. Međutim, ovde još preostaje jedan deo koji se danas naziva tehnološkim promenama, učešćem savremene tehnologije. To se obično u klasičnoj teoriji podvodi pod ostalo, te zato i nema nekog objašnjenja. U isto vreme, oni koji pišu o poljoprivredi uvek ističu zaostalost poljoprivrednog stanovništva. Otuda često dolaze zaključci da će se stagnacija poljoprivrede prevazići kada poljoprivredni radnici budu osposobljeni za prihvatanje novina u proizvodnom procesu.

Bez sumnje je da nedostatak ekonomskog znanja i zaostalost poljoprivrednika jesu pogodno tlo za rađanje raznih doktrina. Tako su neke od tih doktrina prerasle u političke dogme koje se vrlo teško potiskuju. Te dogme govore o tome da se poljoprivreda nalazi među najmanje atraktivnim izvorima rasta. Po njima poljoprivreda može samo obezbediti znatan deo kapitala koji zahteva ubrzanje industrijalizacije, kao i mnogo radne snage i to po niskim cenama, jer ih ima isuviše, pa je u tom smislu njena marginalna produktivnost ravna nuli. U ovim tvrdnjama često će se naći i postavka da seljaci ne reaguju na normalne ekonomske stimulanse, što ima za posledicu da krivulja snabdevanja poljoprivrednim proizvodima opada.

Iz ovoga se izvlači kao spona predlog organizovanja velikih farmi velikih poljoprivrednih dobara kako bi se poljoprivredni proizvodi proizveli uz minimalne troškove.

Pošto su neke od tih doktrina nasleđene od ranije ekonomske misli, a u najboljem značaju se zasnivaju na nekim poluistinama, nije na odmet na njih se i ovde letimično osvrnuti. Naime, davno su fiziokrati izgradili svoju tvrdnju da je jedino poljoprivreda proizvodna grana, jer ona obezbeđuje sredstva nužna za opstanak radnika, zaradu poslodavca i višak (treću rentu), dok su industrija i trgovina „neprodne“. Klasična ekonomija uvela je u dinamiku baziranu na akumulaciji kapitala maltuzijanski princip stanovništva i zakona smanjenja prinosa u poljoprivredi. U suštini njihovog učenja poljoprivreda zavisi od snabdevenosti sa zemljom. Kada raste potražnja za hranom, raste renta na zemlji apsorbuje neke plodove ekonomskog progressa i tada se vrši bogaćenje zemljoradnika. Marksizam je odbacio Maltusov princip populacije, ali je prihvatio rikardijansku rentu. Jedino važno načelo koje Marks ističe je da troškovi poljoprivredne proizvodnje opadaju sa povećanjem proizvodne jedinice u poljoprivrednoj delatnosti. Maršal je, kao izraziti predstavnik teorije korisnosti, verovao da jevtiniji prevoz i obrada novih površina čine samo privremeno odlaganje kasnije, obaveznog povećanja zemljišne rente.

Danas bi trebalo biti kritičan prema svim ovim doktrinama, jer skoro ni jedno od ovih načela nije izdržalo sud vremena. Danas skoro niko ne veruje u ono što su tvrdili fiziokrati. Isto tako, izuzimajući neke konzervativce, niko ne veruje u zakon opadajućih prinosa koji važi samo za poljoprivredu. Takođe, razlika u proizvodnim troškovima kod ekonomskog rasta između poljoprivrede i industrije, koji su klasičari smatrali dragocenim otkrićem, u suprotnosti je sa mnogim savremenim činjenicama. Nepovoljna ocena može se dati i u vezi Marksovog tvrđenja da će sve veći obim poljoprivredne proizvodnje smanjivati proizvodne troškove. Činjenice pokazuju da logična ocena za ove doktrine sada više ne postoji.

Ranije smo istakli da je investiranje, oblik i način tih ulaganja, faktor broj jedan koji omogućava da se i poljoprivreda ravnopravno uključi u faktore koji doprinose privrednom rastu zemlje. Naime, zemlja kao faktor poljoprivredne proizvodnje ima dve komponente — prirodnu i komponentu strukture kapitala. Ovo poslednje je posledica ranijih ulaganja koja su u mnogome izmenile prirodnu komponentu. Jer, investicije u zemlju vremenom stvaraju vrednost. Tako, prirodne razlike u vrednosti i plodnosti pojedinih parcela zemljišta ne mogu objasniti razne trendove poljoprivredne proizvodnje, jer tome mnogo doprinose i reklo bi se imaju presudnu ulogu, materijalna ulaganja u zemlju koja se koristi za poljoprivrednu proizvodnju. Ovome treba dodati kao ključni momenat i kvalitet uloženog ljudskog rada.

Najbolji nam je primer za ovo Zapadna Evropa, koja je prenaseljena, pritom je i zemlja po kvalitetu siromašna, a zadnjih je decenija povećala svoju poljoprivrednu proizvodnju po stopi koja je ranije bila nezamisliva. Na primer Italija, Austrija i Grčka su zemlje sa manje plodnim zemljištem, pa su ipak poslednjih godina, iz

godine u godinu, povećavale svoju poljoprivrednu proizvodnju po stopi od 3—5,7% godišnje. Pored toga, kod njih je zaposlenost u poljoprivredi opala za više od 20%, a produktivnost rada poljoprivrede porasla za 50%. Jasno je da objašnjenje za ovakav porast ne može biti novo zemljište. Taj porast je postignut na istim ranijim površinama, uglavnom po kvalitetu siromašne zemlje. Uzroke ove povećanju treba tražiti u većim ulaganjima u poljoprivrednu proizvodnju, kao i u osposobljenosti proizvođača da koriste novu tehnologiju i tehnička dostignuća. Ili još bolji primer za potvrdu ovoga imamo u Izraelu gde zemlja nije dobrog kvaliteta i gde je ranije malo ko smatrao da tamo postoje neke veće perspektive za poljoprivrednu proizvodnju, ali samo u razdoblju od 1952—1959. godine, kada je izvršena kolonizacija ovog prostora, poljoprivredna proizvodnja se više nego udvostručila, iako je zaposlenost porasla za 25%. I ovdje zemlja nije bila glavni izvoz ovoga rasta. Moderni faktori proizvodnje su bili odlučujući, kao i ljudi koji su se odlučili da prihvate ulaganja u novu tehnologiju. Takođe, su veliki uspjesi u poljoprivrednoj proizvodnji SAD, koju karakterišu ogromni viškovi, kao i veliki izvoz i stalna težnja da se smanji proizvodnja. Tako je u periodu od 1940—1961. godine poljoprivredna proizvodnja porasla za 56%, dok su površine opale za 10%, zaposlenost radne snage bila je niža za 2/5. Međutim, nasuprot tome, produktivnost je porasla za skoro tri puta više od stope rasta u industriji. Tačno je da je prirodna plodnost zemljišta SAD uglavnom velika, ali je tačno i to da kada je u vremenu naseljavanje SAD uglavnom bilo završeno, tj. u periodu pre Prvog svetskog rata, bila je takva situacija da je poljoprivredna proizvodnja stagnirala, ili jedva rasla. Ekspanzija je počela početkom tridesetih godina, kada se sve više investiralo u poljoprivredu i kada su se rezultati nauke počeli primenjivati i u poljoprivredi.

Sve rečeno govori u prilog tvrdnji, da je nužno investirati u poljoprivredu da bi ona rasla, i kao takva, bila faktor opšteg rasta privrede. Ali, iste investicije se neće isplatiti sve dotle dok ljudi koji obrađuju zemlju ne budu imali ekonomskog podstreka da rade u ovoj delatnosti.

2. Tokom proteklog vremena razvile su se mnoge doktrine o relativnom i apsolutnom višku radne snage u poljoprivredi koje uglavnom imaju u svojim zaključcima da ona deluje na produktivnost u ovoj grani i da je dovodi na nultu vrednost. Naime, makoliko da radnici rade tokom godine u poljoprivredi ništa ne doprinose dodavanju vrednosti proizvodnje. A to znači, da je deo radne snage i apsolutno i relativno suvišan. To je sada višak rada koji se može iskoristiti u industrijalizaciji bez ikakvih dodatnih troškova izuzev troškova transfera.

Oni koji su zastupali ovakav koncept ističu da se to odnosi na poljoprivredu sa niskim dohotkom. Najčešće se pominje to da takvih radnika ima oko 25%, a to bi značilo da su oni „slobodan rad“ te se u tom smislu mogu iskoristiti u druge namene.

Ekonomski rast jedne zemlje nužno znači i rast dohotka izraženog kroz nacionalni dohodak. Takav rast od strane poljoprivrednog sektora značio bi da postoji povećanje dohotka koje je omogućeno poljoprivrednom proizvodnjom. Praksa pojedinih zemalja pokazuje da se poljoprivreda može transformisati u relativno jeftin izvor ekonomskog rasta. Da bi se ovo ostvarilo u praksi su, za ovaj cilj, postojala dva metoda. Postojao je i postoji tzv. administrativni metod zasnovan na korišćenju političke moći ne samo u cilju reorganizacije poljoprivredne proizvodnje, već i u cilju upravljanja proizvodnjom. Osim ovog metoda postoji i tržišni metod, koji se uglavnom zasniva na ekonomskim podsticajima. Ponekad i ovde država interveniše putem javnih investicija i drugih aktivnosti. Takozvani administrativni metod doveo je do stvaranja velikih državnih gazdinstava i do razvoja i uticaja političke moći na unapređenje poljoprivrede. Tamo država i njeni organi odlučuju šta će se proizvoditi, koje vrste proizvoda količine i slično. Ulaganja su racionalizovana, a proizvodnja se obično isporučuje državi. Tržišni metod znači prepuštanje investicija zakonima tržišta. Od primarne važnosti su investicije i proizvodnja novih poljoprivrednih faktora koji će biti od koristi za poljoprivredne proizvođače.

Novi faktore proizvodnje, koji su nužni za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, možemo skupa nazvati „tehnološkim promenama“. U velikom broju zemalja danas je nauka napredovala tako da se može uspešno primeniti u poljoprivredi. Kultivisane su mnoge vrste korenastog bilja, kao i jezgrovitog voća. Kulture koje su godinama smatrane najboljim danas su često zamenjene još produktivnijim. Pri gajenju pamuka, a posebno u slučaju kukuruza, postignuta su velika poboljšanja putem hibridizacije. Mnoge su životinje danas učinjene produktivnijim, pa se ne mogu meriti sa istom vrstom od pre nekoliko decenija. Navodnjavanje je zamenilo obradu suve zemlje, promenu u prinosima, kao i korišćenje veštačkog đubriva.

Bitno obeležje moderne poljoprivrede je postojanje malog razmaka između pronalaska novog proizvodnog faktora i njegove primene.

Kod ideoloških rasprava o tome kako treba da se organizuje poljoprivreda, tj. da li je administrativno ili tržišno organizovati, važno mesto zauzima pitanje veličine gazdinstva. Veličina gazdinstva može se promeniti usled transformacije i postati veća ili manja, ali promena veličine nije izvor ekonomskog rasta do koga dolazi usled procesa modernizacije. Često slušani zahtev da se utvrdi veličina gazdinstva po pravilu je bezvredan zbog toga što preobražaj poljoprivrede uvek u sebi sadrži uvođenje jednog ili više novih poljoprivrednih faktora, koji su važniji od same veličine gazdinstva. Tu je važna proporcionalnost faktora koji se ulažu u obradu, a ne samo jedan kao što je veličina gazdinstva. U svetu u praksi postoji mnogo gazdinstva veoma različitih po veličini. Mala gazdinstva i usitnjeni posedi idu zajedno. Takođe imamo velika gazdin-

stva i nedovoljno kvalifikovane proizvođače na njima. U mnogim zemljama postoje mešovita gazdinstva, uglavnom u okolini industrijskih centara. U SSSR-u postoji na milione veoma malih gazdinstava — okućnica, u okviru velikih državnih i kolektivnih farmi. Postoje gazdinstva na kojima rade veliki traktori, kao i mnoga na kojima se koriste mali traktori.

Pitanje veličine gazdinstva ne odnosi se samo na žitarice i pašnjake, za koje je zemljište od velike važnosti; odnosi se i na proizvodnju živine i mlečnih proizvoda. Ono je često doktrinirano — postalo je politička dogma. Čak i u SAD gde je preobražaj poljoprivrede išao brzim stopom rasta doktrinarni prilaz ovom problemu je dosta čest. Još uvek postoji prošireno verovanje da je poljoprivreda osnovni sektor privrede, da seljaci poseduju društvene vrednosti koje su više izražene kod njih nego kod gradskog stanovništva, kao i da je porodično gazdinstvo, farma, „prirodna“ ekonomska jedinica u zemljoradnji. Nasuprot tome zadnjih decenija u nekim siromašnim zemljama došla je do izražaja sasvim suprotna doktrina. Prema ovoj doktrini industrija je uvek bazična sektor ukoliko želimo da postignemo ekonomski rast. Oni takođe, tvrde za znatan deo radne snage u poljoprivredi ima marginalnu produktivnost nulte vrednosti. Prva doktrina je već dugo vremena integralni deo marksističke misli. Naime, koncepcija poljoprivredne proizvodnje koju zastupa Marks veoma je naklonjena velikim gazdinstvima. Ova koncepcija zasniva se na verovanju u superiornost i nužnost velikih proizvodnih jedinica. Ističe se da je efekat koji mogu ostvariti velika gazdinstva pri proizvodnji poljoprivrednih proizvoda bolji i da su niži realni troškovi od onih koji su postignuti na malim ili srednjim gazdinstvima. To znači da je i efikasnost jednaka veličini gazdinstva. To je doktrina velikih gigantskih gazdinstava. U najgrubljoj formi ova doktrina pretpostavlja da proizvođači ne odgovaraju — reaguju na normalne ekonomske podsticaje, a ukoliko i reaguju to reagovanje nije normalno. Ovom doktrinom se često opravdava politika cena i dohotka. Jer, ako proizvođači ne reaguju na cene zašto ne bi držali cene poljoprivrednih proizvoda niskim i na taj način smanjili troškove hrane u vreme kada zemlja razvija svoju industriju. Svakako uz ovo bi došla i obaveza isporuke poljoprivrednih proizvoda, a time se ekonomski podsticaj za bolju proizvodnju smanjuje i slabi.

Praksa pokazuje da se dolazi do apsurdna ako se apsolutizuje doktrina dovođenja veličine gazdinstva u zavisnosti od njegovih mogućnosti preuzimanja modernih istraživanja u vezi unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Čak kad bi i sve farme u jednoj državi koje gaje kukuruz bile ujedinjene u jednu, sumnja se ozbiljno da bi takvom organizovanom gazdinstvu bio koristan i rentabilan jedan prvoklasan istraživački centar. To je jedna od specijalizovanih funkcija koja ne zavisi od kapaciteta gazdinstva bez obzira koliko su ona velika. Istina sa ovim se ne misli negirati da se u neka istraživanja korisna i na samom gazdinstvu.

Razlozi zbog kojih je poljoprivredno istraživanje nužno i nezavisno od kapaciteta gazdinstva objašnjavaju se time što je većina faktora poljoprivredne proizvodnje specifična i zavisi od bioloških i drugih okolnosti zemlje u kojoj su stvoreni. Nije dovoljno samo uvesti i koristiti one faktore koji već postoje u drugim zemljama. Umesto toga važno je uvesti ili nužno je razviti one faktore koji odgovaraju posebnim uslovima određene zemlje. Na bazi znanja drugih nužno je razviti odgovarajuće sopstvene faktore. Isto tako, institucija koja vrši takva istraživanja ne može ostvariti svu korist od tih istraživanja. To zahteva i specijalizovano i naučno osoblje koje se samo ovim poslom bavi.

Imamo i takvih anomalija kada se poljoprivrednom proizvodnjom upravlja od strane države, pa i tu postoji neefikasnost najvećeg dela naučnih i tehnoloških istraživanja koja se odnose na poljoprivredu. Na primer, SSSR koji ima naučnu tradiciju i uspehe u naučnim istraživanjima u drugim oblastima. Glavni problem i nedostatak u istraživanju pojavio se zbog toga što su jedino biološke nauke vodile računa i uticale na proizvodnju, a ekonomske su se malo koristile. Po pravilu kada jedanput postanu poznate i raspoložive, nove vrste biljaka i bolje vrste (rase) životinja mogu se gajiti i na gazdinstvima i umnožavati bez većeg pritiska na veličinu gazdinstva. Istina ima tu i nekih izuzetaka. Na primer, kod gazdinstva koja su se specijalizovala za proizvodnju hibridnog semena određena veličina kukuruza igra ekonomsku ulogu. Isti je slučaj i sa nekim životinjama, kao i sa jajima preko kojih se želi uvesti bolje vrste živina. Na izvesnom stupnju razvoja i ribnjaci postaju efikasni kao specijalizovane farme.

Informisanjem o tehnološkim dostignućima preko pamfleta, novina, poljoprivrednih žurnala, radija i televizije proizvođači se mogu upoznati bez obzira da li rade sa velikim ili malim gazdinstvima. Ipak, najbolji informator visina cena drugih ekonomskih faktora, bez obzira na veličinu farme što nezamenljivo daje poljoprivrednim proizvođačima nužne ekonomske informacije. Takođe, garantovane cene povećavaju efikasnost malih gazdinstava zbog toga što taj sistem smanjuje rizike i nesigurnosti sa kojima se ovi proizvođači moraju suočiti.

Ako se upravlja poljoprivrednim gazdinstvom van njega — ako to čini država, planski organi, i drugi, — onda po pravilu ne mogu doneti odgovarajuće odluke, posebno se ne mogu koristiti prednosti koje donosi napredak nauke iz prostog razloga što se van gazdinstva ne može biti dovoljno informisan o svim problemima i promenama ukoliko se onaj koji odlučuje ne nalazi na licu mesta. Takođe, utvrđivanje odgovornosti za donete odluke je problematično. Zato je efikasnost upravljanja van gazdinstva manja.

Doktrina koja zastupa efikasnost velikih gazdinstava opredelila se za traktor kao simbol modernih poljoprivrednih faktora. Po tom opredeljenju nije u pitanju pojedinačno uzeto veliki traktor, već čitava armija velikih traktora. Prema tome, poljoprivredna

proizvodnja se mora prilagoditi velikim traktorima. Međutim, savremena poljoprivredna proizvodnja, ove efikasne mašine, negira takvu tezu jer, traktori mogu biti napravljeni u čitavom nizu veličina i tipova. Istina, traktor može biti tako veliki da može da vuče više plugova, više sejačica, drljača, druge dodatke i to sve odjednom. Na primer, pri proizvodnji žita na velikim i zato podesnim kompleksima. Međutim, ima i tako malih traktora da služe kao što je služio par vučne stoke. Znači, kada je ljudski rad relativno jeftin u odnosu na druge poljoprivredne faktore, malo gazdinstvo može biti efikasno i sa relativno malim traktorima. Ili, ako se primeni kombinacija malih baštovanskih i srednjih traktora. U primerima kada se ide sa velikim traktorima, kod nepogodnih terena za njihovu primenu dolazi do neefikasnog korišćenja. Ovaj slučaj je očit u SSSR-u, gde je formirana moćna krupna mehanizacija. Podašavanje poljoprivrede za upotrebu velikih traktora dovelo je samu poljoprivredu do apsurdna — stvorena su velika državna i kolektivna gazdinstva i bezbroj malih individualnih okućnica. Ovakva proizvodnja zasniva se na velikim traktorima, i mnogo motika — što je i jedno i drugo neekonomično. Verovatno da bi bilo najekonomičnije ako bi imali velike, srednje i male traktore umesto samo mnoštvo velikih traktora. Istovremeno, milioni malih parcela se obrađuju jedino motikama, a izuzetno intenzivnim korišćenjem radne snage. Nigde u Zapadnoj Evropi rad se kod seljaka ne koristi tako neefikasno kao u okućnicama u Sovjetskom Savezu. Pod pretpostavkom — da se ove okućnice dupliraju i kada bi se proizvođačima stavili na raspolaganje mali baštovanski traktori i njima potrebne mašine i oprema, sigurno da bi poljoprivredna proizvodnja u SSSR-u snažno porasla i to uglavnom u onim proizvodima kojima se oseća nedostatak.

Prema tome, traktor nije najvažniji faktor proizvodnje. A šta je onda najvažnije? Pre svega, ulaganja i adekvatna struktura, bolje vrste semena, više vrsta traktora, kvalitetnija vrsta životinja, bolje vrste alatki, semenskih đubriva, insekticida i dodatnih mašina — sve su to važniji faktori od veličine gazdinstva i velikih traktora. A najvažniji faktor su, pri svemu ovom, poljoprivredni proizvođač, i u svemu se vidi prednost različitih veličina gazdinstava.

3. Takođe, u dosadašnjim doktrinama postoje mnoga pogrešna mišljenja o ekonomskim funkcijama rente, koje, često i ako se primene smanjuju efikasnost poljoprivredne proizvodnje. Bez obzira da li se smatra da je renta sa zemljišta nezarađena u tom smislu da je ona cena potražnje koja je povećana za poljoprivrednim proizvodima tokom vremena, ili da je ona zarađena kao rezultat investicija koje postaju integralni deo zemljišta, renta igra nužno ekonomsku funkciju u korišćenju resursa u poljoprivredi. Na taj način svako obuzdavanje rente smanjuje signale i podsticaje koji su nužni za efikasno korišćenje poljoprivrednog zemljišta. I klasična i marksistička doktrina dale su mnogo neprihvatljivih koncepcija o renti. Rikardijska koncepcija smatrala je da zemljovlasnici dobijaju

za sebe ostvareno povećanje dohotka tokom vremena koje oni nisu zaradili. Nije se uzimala u obzir alokativna funkcija rente. Marksistička koncepcija, koja se zasniva na Rikardovom učenju, dogmatizovana je zbog potpunog državnog vlasništva nad zemljištem i kompletnog obuzdavanja rente prilikom korišćenja zemljišta za proizvodnju. U sovjetskom tipu privrede poljoprivredno zemljište i razne proizvodne usluge irigacionih sistema, kao i druge zemljišne strukture koriste se prema odlukama onih koji upravljaju poljoprivrednom proizvodnjom. Kada se jedanput renta obuzda, onda se i donose mere u cilju „zaboravljanja“ vrednosne produktivnosti zemljišta i onoga što njemu pripada. Te mere su dobro poznate — obavezna isporuka poljoprivrednih proizvoda po niskim cenama, prodaja poljoprivrednih proizvoda državi po niskim fiksnim cenama, kao i oporezivanje kolektivnih farmi. Kao mera može se smatrati i nametanje visokih monopolskih cena za usluge mašina i drugog. U ovakvom sistemu ne uočavaju se mnoge nužne razlike u nivou produktivnosti koja karakteriše poljoprivredno zemljište, niti se oseća ekonomska funkcija rente pri korišćenju zemljišta u poljoprivredi.

Drugi nesporazum, koji se odnosi na rentu, jeste verovanje da poljoprivreda mora obezbediti znatan deo kapitala koji je nužan za industrijalizaciju. U tom cilju se i nabavljaju poljoprivredni proizvodi od proizvođača po niskim cenama, a da se prodaju skuplje, kao i da se raznim merama zadrže cene poljoprivrednih proizvoda na niskom nivou, da hrana bude jeftina, a plate na nižem nivou nego inače što bi trebalo biti. Na ovaj način se smanjuju troškovi industrijalizacije te se tako ne zahteva prava renta, tj. vrednost produktivnosti poljoprivrednog zemljišta. To uvek smanjuje lokaciju resursa između poljoprivrede i drugih sektora privrede.

Ključna tačka za ovo razmatranje, što se tiče države, jeste da se osigura dovoljno vrednosti produktivnosti zemlje i da ona ide u korist poljoprivrednih proizvođača, vlasnika zemlje, u cilju podstreka za efikasnije korišćenje zemljišta. Time će se i osigurati alokativna funkcija rente, kao njegovog faktora od značaja broj jedan.

Osim rente, važna je i alokativna funkcija cena kao faktora proizvodnje, a onda se može posmatrati u celini pri preobražaju poljoprivrede u modernu proizvodnju. Državno upravljanje, bez obzira da li se sprovodi u okviru velikih ili malih gazdinstava, neefikasno je. Postoji verovanje da se dohodak može transformisati ili izvan ili u poljoprivredi putem smanjenja ili povećanja cena poljoprivrednih proizvoda bez smanjenja alokativne funkcije takvih cena. U nekim zemljama sa niskim dohotkom u kojima je ekonomski rast postao glavni cilj, insistira se na transferu izvesnog dela dohotka van poljoprivrede u cilju snabdevanja kapitalom koji je nužan za industrijalizaciju. U zemljama sa visokim dohotkom, a posebno u onim gde je poljoprivredni sektor postao visoko produktivan, ide se za transferom izvesnog dela dohotka stvorenog van

poljoprivrede u poljoprivredu u cilju unapređenja ekonomskog položaja poljoprivrednog stanovništva.

4. Ekonomisti su prihvatili podelu proizvodnih faktora na sledeći način:

- 1) zemlja, rad, kapital,
- 2) tehnološke promene, kao skraćen izraz za niz novih proizvodnih faktora

Tehnologija je uvek ugrađena u pojedinim faktorima i ukoliko uvodimo novu tehnologiju nužno je zaposliti nove faktore koji se razlikuju od onih koji su ranije korišćeni. Nije moguće razdvojiti proizvodnu tehniku od proizvodnih faktora, čiji je ona glavni i sastavni element. Tehnika proizvodnje je integralni deo jednog od više faktora. Prema tome, izraz tehnološke promene je posledica ili povećanja, ili smanjenja, ili promene najmanje jednog faktora.

Neki faktori proizvodnje se tretiraju kao fiksni, a drugi kao varijabilni. Zemlja je fiksni faktor kome se sada ni približno ne daje toliko važnosti koja mu je pridavana ranije od ekonomista. U prirodnoj sredini postoje posebni kvaliteti koji se ne mogu usavršavati u povećavati, što se može reći i za ljudska bića. Zbog toga se njihova ponuda tretira kao fiksna (čovjek je biološki, fiksni kvalitet, i ne ono što je stečeno tokom života, jer je kvalifikovanost i sposobnost ljudi povećava investicijama u ljudski potencijal). Stečene sposobnosti ljudi koji su od koristi za njihovo ekonomsko delovanje svakako su proizvedena dobra čija se ponuda može povećati. Studije ekonomskog rasta zasnovane su na povećanju radnih časova i na povećanju kapitala za strukturu, opremu i pronalazke, ne vode računa o važnim promenama koje se tokom vremena dešavaju u kvalitetu radne snage i kapitalnim dobrima. Napredak u znanju, i novi faktori koji se zasnivaju na takvom znanju, često se ostavlja po strani kao da to nije proizvodno sredstvo proizvodnje, nego kao da je do tog novog znanja i novih faktora prosto došlo tokom vremena, samo po sebi.

Klasična teorija počela je nametanjem tripartitne klasifikacije faktora. Stanje tehnologije smatrano je konstantom. Međutim, ostvarivanje ekonomskog rasta u stvorenom stanju tehnologije ne samo da se promenilo nego je postalo i jedno od važnih činilaca povećanja realnog dohotka. Dugo je postojala svest o važnosti napretka u znanju pri povećanju proizvodnje. Alfred Maršal je visoko cenio znanje i smatrao ga najvažnijim elementom proizvodnje. Jozef Šumpeter pripisivao je moderan rast uglavnom drugim izvorima: povećanju radne snage i povećanju raspoloživih tradicionalnih oblika kapitala. U analizu ne treba samo uključiti tradicionalne faktore, kao što to mnogi čine, već i nove faktore koji su otelovljenje nove proizvodne tehnike. Takav pristup uzima u obzir unapređenje kvaliteta i ljudskih i materijalnih ulaganja. Znači da se putem investicija kako ljudski tako i materijalni kapital može povećati. Kada se to čini onda su faktori proizvodnje izvori stalnih, novih tokova. Poljoprivredni proizvođači se moraju na neki način naučiti da efi-

kasno koriste nove faktore proizvodnje koji omogućavaju unapređenje i rekonstrukciju poljoprivrede.

Ekonomski rast poljoprivrednog sektora siromašne zemlje dominantno zavisi od postojanja raspoloživosti i cena modernih faktora proizvodnje. Prodavci ovih faktora uglavnom drže ključ takvog rasta. Ako su ovi faktori jeftini investicije u poljoprivredi postaju atraktivne i rentabilne, a ovo tada omogućuje poljoprivrednim proizvođačima da prihvate moderne faktore i da nauče kako da ih najbolje koriste. To je i podsticaj za povećanje štednje i za razvoj investicija koje se ulažu u takve faktore.

Glavni izvor visoke produktivnosti moderne poljoprivrede su neprodukcioni izvori. Oni se sastoje od određenih materijalnih ulaganja, kvalifikovanosti i drugih sposobnosti koje su nužne da bi se ta ulaganja korisno upotrebila. Komponente zemljišta i čoveka, koje su po prirodi fiksne, od drugostepene su važnosti. Nužnost povećanja kvalifikovanosti ljudi moguća je ako se investira u ljude.

Iznenadujuće je koliko je malo pažnje dato od strane ekonomista procesu učenja i efikasnim metodima korišćenja novih poljoprivrednih faktora. Koliko je tu potrebno novog dodatnog znanja. Svakako neki novi faktori su jednostavni, a drugi su izuzetno kompleksni. Hibridni kukuruz i njegovo sejanje je relativno jednostavno. Ipak, i ovde se treba nešto naučiti — sledeće godine se ne smeje sejati seme od roda hibridnog kukuruza. Dokazano je da je sa daljim razvojem uvek potrebno novo znanje. Novo znanje i kvalifikacije mogu se steći na tri načina:

Prvi bi bio — proces učenja na osnovu sopstvenih grešaka i vlastitog iskustva. To je često veoma skup i spor način učenja.

Drugi način učenja je — putem praktičnog posmatranja i rada na ovim faktorima na imanjima gde se već primenjuju. Obuka se na ovaj način sprovode putem demonstracija i diskusija koje organizuju pojedine institucije i firme koje prodaju novu tehnologiju i tehniku.

Treći i najefikasniji način gledajući dugoročno — je redovno školovanje. Školovanje se ovde posmatra kao investicija u ljudski faktor, u poljoprivrednike.

Bilo koji način primenjivanja zahteva određene troškove, ali i daje rezultate u vidu većeg dohotka koji se ostvaruje zbog dodatne proizvodnje korišćenjem novih znanja i kvalifikacija.

Investicije u cilju povećanja kvalifikovanosti poljoprivrednog stanovništva mogu se podeliti u nekoliko vrsta: školovanje, praktičan rad i poboljšanje zdravstvenog stanja. Tako, ljudski faktor postaje glavni izvor rasta poljoprivrede. Rast mnogo zavisi i od znanja i sposobnosti poljoprivrednih proizvođača da efikasno iskoriste moderne poljoprivredne faktore. A to zahteva posebne investicije u poljoprivredno stanovništvo u cilju sticanja novih kvalifikacija i novih znanja koje bi poljoprivredno stanovništvo trebalo steći ako se želi ostvariti rast poljoprivrede. Najbolji potvrdni odgovor za ovo bi bilo, ako pretpostavimo da bi sve ljude koji se sada

bave poljoprivredom u SAD zamenili stanovništvom sa nivoom znanja pre 100 godina, onda bi videli da bi usled ove zamene došlo do veoma nepovoljnijih efekata na poljoprivrednu proizvodnju.

Postoji rasprostranjeno mišljenje koje se suprotstavlja bilo kakvim značajnim investicijama u ljudski kapital na početku industrijalizacije. Često se govori ako se mora utrošiti više resursa na obrazovanje onda bi preostalo manje resursa za investicije u nove fabrike, opremu i pronalaskе. Zbog toga se smatra da prvo treba razvijati produktivnije fabrike, opremu i pronalaskе, a kasnije na osnovu njihovog prihoda trošiti na obrazovanje. U vreme rane industrijalizacije u Zapadnoj Evropi tako se nešto i desilo — prvo su izgrađivane fabrike, a zatim se pristupilo školovanju i poboljšanju zdravstvenih prilika. Rad je bio obilan i jeftin, radna snaga nepismena i nekvalifikovana, zahtevalo se najviše fizičke snage. Zbog čega je onda školovanje danas toliko potrebno? Odgovor leži u činjenici da danas one zemlje koje pristupaju industrijalizaciji više ne koriste jednostavne, primitivne mašine i opremu, koja se koristila pre jednog ili dva veka.

Takođe, u literaturi se često govori da u siromašnim zemljama postoji mnogo „nezaposlenih intelektualaca“. U ovoj literaturi često se naglašava da ova nezaposlenost povećava socijalni pritisak, napetost i političku opasnost. Zbog toga se i smatra da je obrazovanje u siromašnim zemljama luksuz koji se ne može dozvoliti. Međutim, moderna postrojenja sa uvoznim kapitalom, ako ne bi imali domaće osposobljene radnike bila bi mrtav kapital, a uvoziti kvalifikovanu radnu snagu, ne bi se isplatilo. Bez sumnje kritični faktor koji ograničava ekonomski rast siromašnih zemalja je relativna nestašica kapitala. Međutim, treba ovde reći i kojeg kapitala. Svakako ne tradicionalnih oblika koji se sastoje od materijalnog i ljudskog kapitala. Najbolje nam to pokazuje primer inostrane ekonomske pomoći i zajmova u savremeno doba. Naime, ekonomska pomoć siromašnim zemljama sada je manje efikasna od one pomoći od zapadnoevropskih zemalja posle rata. Ondašnja pomoć uveliko je premašila očekivanje. Međutim, sadašnji zajmovi ne daju očekivanja. Posleratni ljudski kapital zapadnoevropskih zemalja, koji je preživeo rat, bio je osnovni faktor uspešnog razvoja. Sada u zemljama koje uzimaju kredite ljudski kapital je kritični faktor rasta. Inostrani kapital se uvozi najčešće u obliku opreme, licenci i drugih materijalnih faktora. Nedostaje kapital koji bi se mogao koristiti u dodatne investicije u ljude. To znači da ljudski kapital nije u saglasnosti sa materijalnim kapitalom, pa to postaje ograničavajući faktor rasta.

Pošto je školovanje najveća komponenta ljudskog kapitala, onda se ono može tretirati kao investicija u ljude.

Opšte govoreći u situaciji kad glavni izvor poljoprivrednog rasta postaju tehnički superiorni faktori, onda školovanje ima velikog značaja. Ovaj izvor rasta nije ograničen na primeru samo jednog jedinstvenog faktora, već se zasniva na uspešnoj primeni čitavog kompleksa takvih poljoprivrednih faktora, a proces primene

je dug i kontinuelan. Najbolji primer efektivnog uticaja školovanja poljoprivrednog stanovništva na poljoprivredni rast, daje nam uspeh Japana. Uprkos znatnih ograničenja koje je nametalo oskudno zemljište, povećanje poljoprivredne proizvodnje i produktivnosti bilo je znatno. Visoki nivo kvalifikovanosti postignut je pri korišćenju novih znanja i modernih materijalnih ulaganja ne samo u dva prinosa godišnje, nego u nekim oblastima čak i u tri. Moderni razvoj japanske poljoprivrede omogućen je dvema vrstama javnih investicija:

1. investicijama u istraživanje u cilju otkrivanja i razvoja poljoprivrednih faktora;

2. investicijama u cilju školovanja ne samo čitavog niza specijalista već i svih poljoprivrednika.

Ono što je Danska učinila u Evropi, Japan je postigao u Aziji i pokazao šta sve može postići jedna zemlja ukoliko primeni znanje u poljoprivrednoj proizvodnji.

Ekonomisti sve više pažnje pridaju troškovima školovanja, efektima koji se postižu putem školovanja; školovanjem kao izvorom ekonomskog rasta. Osnovno školovanje je najrentabilnije od svih. Troškovi školovanja su najniži, a učenici po pravilu ne bi mogli raditi u to vreme nikakav drugi koristan posao. Tu postoje samo direktni troškovi — knjige, plata profesora, održavanje škola i slično. Stečena pismenost veoma mnogo znači za dalje povećanje znanja, a time i produktivnosti rada. Međutim, i pored velikog značaja pismenosti ceo razvoj se ne zasniva samo na njoj. Ukoliko se želi proizvodnja obilja hrane, onda poljoprivrednik mora imati kvalifikacije i znanja za upotrebu i efikasno korišćenje svega onoga što nauka zna o tlu, biljkama životinjama i mašinama. Takođe, poljoprivrednicima se mora obezbediti podsticaj i bolja zarada. Znanje omogućuje preobražaj poljoprivrede, a podsticaji proizvođača omogućavaju da se to znanje realizuje.

Jugoslovenska poljoprivredna nauka u mnogim oblastima ne zaostaje sa svetom, a u pojedinim čak i prednjači. Međutim, prinosi, pogotovu na individualnim gazdinstvima, još su niski. Ponajviše je zapelo na vezama između laboratorija i individualnih gazdinstava.

Do šezdesetih godina imali smo organizovanu stručnu službu preko poljoprivrednih stanica, tada smo imali izuzetno visok uspon u proizvodnji. Kasnije su one ulkinute i selo je prepušteno samo sebi. U stvari, razvoj su preuzeli stručnjaci zadruga iz kombinata koji su se više okrenuli sticanju dohotka, često trgovini a manje transferu nauke. Vremenom njihova orijentacija je postala ono što donosi veći dohodak. Jedino u Sloveniji poljoprivredni stručnjaci su u svim selima, a one koje ne mogu ili neće da plaćaju radne organizacije u poljoprivredi, plaćaju sredstvima koje ubiraju društvenim dogovorom.

Slovenački model bi trebalo primeniti i u drugim republikama i pokrajinama. Poljoprivredne stanice bi trebale da budu osnovni

nosio razvoja poljoprivrede i glavna poluga u prenošenju naučnih i tehnoloških znanja u proizvodnji. U svakom selu trebalo bi da postoji agronom ili poljoprivredni tehničar koji bi primao dohodak u poljoprivrednoj stanici, a ona bi bila vezana za republičku stručnu službu. Na ovaj način bi se omogućio neposredan uticaj na povećanje proizvodnje (putem mehanizacije, regionizacije, izbora đubriva, sorti hibrida, rasa stoke itd. itd.). Stanice bi horizontalno bile vezane sa radnim organizacijama na terenu, ali bi se finansirale izdvajanjem društvenog dohotka iz poreza. Tako bi veliki broj stručnjaka mogao isključivo da se bavi unapređenjem proizvodnje a ne trgovinom i poslovima sticanja dohotka.

Na taj način bi trebalo stvoriti i savezni poljoprivredni centar koji bi obezbedio jedinstveni transfer tehnologije iz zemlje i inostranstva i razmenu informacija. Ovo je utoliko važnije po nas, jer mi još ni izdaleka ne koristimo prirodne potencijale naše zemlje, a pogotovu zaostajemo kod unošenja savremene tehnologije u poljoprivrednu proizvodnju. Za ovo prvo, najbolje će nam dati odgovor samo jedan primer (uzet iz mnogo njih). Naime, danas Jugoslavija ima preko milion i pet stotina hektara neobrađenih površina — oranica uglavnom u Hrvatskoj i Vojvodini (dakle, po proizvodnim komponentama to je najplodnije zemljište).

Samo u Hrvatskoj ima 780.000 hektara oranica, 450.000 neiskorišćenih pašnjaka, 800.000 hektara šuma pošumljenih samo 50%. Mogli bi izvoziti hranu, što je naša velika komparativna prednost recimo prema nafti, a mi je uveliko uvozimo. Prema nekim ozbiljnim istraživanjima naša poljoprivreda, sa današnjim svetskim prinosima bogatih poljoprivrede, može prehraniti oko 60 miliona stanovnika, a sada bi to značilo pokriti sadašnje potrebe za hranom našeg stanovništva i dva puta toliko izvesti.

Sve što je do sada rečeno, upućuje na zahtev da se naša agrarna politika mora menjati shodno savremenim kretanjima u svetu nauke i nove tehnologije, a sredstva i oblike njenog delovanja prilagoditi promenama u društvenom i materijalnom razvoju ne samo našem, već i svetskom (ovde mislim na razvijeni deo sveta).

Mora se jedanput odustati od robovanja ideološkim dogmama i priznati da sada skoro u svemu, što se tiče poljoprivrede, kasnimo u odnosu na savremenu Evropu, a da ne govorimo u odnosu na SAD i Japan. Istina na našem selu su se dogodile krupne i kvalitativne promene, koje nas nedvosmisleno upućuju da treba što pre ući u novu fazu razvoja agrokompleksa. Nova situacija u ovoj fazi razvoja zahteva i nove pristupe i uvođenje novih elemenata u vođenju agrarne politike u celini. Podružtvljavanje individualnog sektora i dalje ostaje naše trajno opredeljenje, ali isto tako, nužan je i nov pristup individualnom seljaku kao ravnopravnom činiocu izgradnje socijalizma. Jedino takvo jedinstveno gledanje na budućnost naše poljoprivrede daće i nove rezultate. Ne sme se dozvoliti, kao do sada, jednostran pristup da se svi problemi u selu i poljoprivredi rešavaju, uporno ali uzalud i sporo, samo onako kako smo

zapisali udruživanjem rada i sredstava, a da sve ostalo zapostavimo. Moramo biti načisto, a to pokazuje ova poslednja decenija razvitka naše poljoprivrede, da ako samoinsistiramo na udruživanju rada i sredstava na selu, a ne da to bude samo jedna od mogućih varijanti, da je ona novo razočarenje, ili kako smo ranije rekli i četvrta naša iluzija. Naš cilj treba da bude ukidanje eksploatacije, ali ne i ukidanje ličnog rada i prihoda od takvog rada. Naša dosadašnja praksa je bila da društvo ima pravo i obavezu da podmiri društveni sektor poljoprivrede, pa onda tzv. društveno organizovanu proizvodnju, a individualnom sektoru onda ne ostane skoro ništa. Ovakvo monopolско ponašanje u našem sistemu je nedopustivo i rada parazitizam i nestimulaciju za veći prihod. Svi ljudi koji rade u poljoprivredi moraju biti stimulisani, te i zainteresovani da se ostvari veća proizvodnja. Ako naša buduća agrarna politika (do sada to nije činjeno) ono ne obezbedi, onda će to voditi sve težim posledicama, ne samo za poljoprivredu, već i za čitavu našu ekonomiju.

Dosadašnji sistem naših rezolucija kojima smo usmeravali ekonomiju predstavljao je samo popis želja, a iste nisu obezbeđivane ničijom odgovornošću i materijalnim bilansima za njihovo izvršenje, i sve je to ostajalo mrtvo slovo na papiru. Konkretno, ako se poljoprivredi ne obezbedi na vreme i po pristojnim cenama potrebni repromaterijal iz domaćih i stranih resursa, onda svakako neće biti proizvodnje, ili ako je bude, biće veoma skupa. Mi kao da smo već pune tri decenije postali robovi rezolucija, a praksa nam stalno govori da one ne znače ništa.

Najbolji primer za nove prodore u poljoprivredi pokazuje susedna Mađarska i savremena Kina koje se postepeno oslobađaju nasleđenih ideoloških dogmi prvobitnog socijalizma. Danas Mađarska ima ogromne viškove poljoprivrednih proizvoda, a trećinu deviznog priliva ostvaruje izvozom hrane. Svemu tome, između ostalog, doprinele su mere pospešivanja privatne inicijative u poljoprivredi. Uostalom, nešto slično imamo i kod nas u Sloveniji, koja motiviše i stimuliše rad u privatnom sektoru poljoprivrede. Na primer, u Sloveniji finansiraju kooperaciju proizvodnje mesa unutar Republike, a i van u drugim republikama naše zemlje. To bi značilo da bi takvu politiku trebalo kreirati za celu Jugoslaviju, ugraditi mere stimulacije za sve one koji proizvode hranu, i ne plašiti se da će se na taj način obogatiti seljak. Pa i ako se i „obogati“ onda će cela zajednica imati od toga koristi jer nema budućeg socijalizma bez „bogatih“ pojedinaca, naravno, na osnovu vlastitog rada. Samo u postojećim seljačkim objektima bez nekih većih novih ulaganja, uz razumno date i iskorišćene kredite, mogli bismo veoma brzo obezbediti velike količine mesa i napraviti veliku proizvodnu ekspanziju u kratkom roku. Naravno, tu treba agrarnom i ekonomskom politikom sinhronizovati čitavu liniju procesa proizvodnje, tj. „od njive do trpeze“, a ne palijativnim merama kao što smo to do sada radili. Ili, recimo, ako bi dozvoliti korišćenje pašnjaka i šuma, za povećanje stočnog fonda. U mnogim našim krajevima zabranjen je

izgon stoke i svinja radi očuvanja šume, kao da se pretvaramo u neko lovište, gde samo divljač može da se lovi. Ili, koliko je samo zapostavljeno korišćenje zemlje na obali Jadrana, samo zbog turizma.

Zašto se morala zapostaviti proizvodnja maslina, vinove loze, proizvodnja ranog povrća, agrara, kada bi to itekako moglo biti rentabilno na ovom području. Ili, koliko je zapostavljena kultura jezera i močvarske zemlje, a sve to bi se moglo pretvoriti u ribnjake za proizvodnju slatkovodne ribe. Mnogo toga postoji što još nije ni započeto da se koristi, ali mi o tome već decenijama samo pričamo, a u praksi se malo čini. Postali smo robovi starih ideoloških dogmi, hoćemo samo krupnu socijalističku proizvodnju, a zapostavljamo ono od čega je napredni svet napravio zlatan rudnik, od „peska je napravljeno zlato“. Okretanje poljoprivredi bila bi prelomna tačka, a možda i jedan od glavnih izlaza iz sadašnje naše reklo bi se velike ekonomske i društvene krize.

Prof. dr Milinko ŠČEPANOVIĆ

AGRICULTURE AND ECONOMIC DEVELOPMENT

(Summary)

Possibilities of the agriculture and its influence on our further development, are potentially enormous, but they are not used for a long time. We conclude, that we had wrong orientation, in regard to development and part of agriculture, in the whole postwar development. Agriculture has never been considered as independent economic activity, but like „servil“, supplement of light industry, and inexpensive course of population feeding. This is explained by ideology mistakes, which have been inherited, from Stalin's practice and theory, and use its Soviet method in making decisions of development part agriculture in economic system of our country.

All current measures of our agriculture politics were mostly imposed on building of socialistic relations in the village and the production factor was neglected. Our whole economic politics tried to be separated from agriculture was minimal in regard to the other activities and they were not contributed to expanded production and reconstruction of the village.

The main part of the work is consecrated to acts we should change in our agriculture politics. We should reject old dogmas and viewpoints of Marxism, Leninism, completely and Stalin's practice especially, which hadn't been able to withstand the present practice. The ideas were true today. Something is field to the one country needn't fit to the one country other. Agriculture should become equal with the other activities. We should make agrarian politics, it will be created on Yugoslavia's level, and totality consists of republics and regions. To give up of imposing relations which harms development of agriculture production.

Societies should help all forms of property and production which produce for market and advance the factors of production. To give a chance to private sector without worry that farmer will become rich. To repeal maximum of land which fitted four decade ago.

With current technology this maximum is not appropriate. To introduce more freedom in formation prices of agriculture products, to introduce pluralism, completion of different properties and winning of economic factor in market, without involving government. Even small land could be profitable with the current technology. To become stronger society sector buying land, to make fund for that needs and produce enough wheat.

To get back economic function to rent which has been repealed. To make possible concentration and centralization of land. Private workers would become equal with the other workers.

The conclusion is: ift potential of our agriculture would develop it would be main factor of coming out from critical situation.